

Joanna Nikołajuk
Białystok

Postmodernistyczna modyfikacja autobiografizmu w powieści Wiktora Jerofiejewa „Dobry Stalin”

Wiktor Jerofiejew (ur. 1947) to jeden z najbardziej kontrowersyjnych współczesnych prozaików rosyjskich odznaczający się krytyczną postawą wobec własnego kraju i całej światowej cywilizacji¹. Jako pisarz debiutował on w latach 70. XX wieku, poruszając się początkowo w tradycyjnych formach realizmu, zaś od roku 1980 tworzy w duchu postmodernizmu² i znany jest jako prozaik, eseista, publicysta, literaturoznawca i krytyk literacki. Utwory Jerofiejewa szokują swoistym nihilizmem, nasycone są wulgaryzmami i kontrowersyjnymi spostrzeżeniami, nierzadko odsłaniającymi kompromitujące strony różnych zjawisk rosyjskiej i europejskiej rzeczywistości. Jerofiejew jest autorem licznych artykułów o literaturze światowej i rosyj-

¹ W prasie rosyjskiej pojawiło się wiele artykułów oskarżających pisarza o rusofobię. Zob: *Писателя Виктора Ерофеева обвинили в русофобии* (<http://www.lenta.ru/news/2009/03/05/erofeev/>), *Отправим русофоба за решетку!* (<http://rl.ru/content.php3?id=7905>), *Виктора Ерофеева будут судить за русофобию* (<http://www.regions.ru/news/2200751>).

² Zob: Н. Иванова, *Ускользающая современность. Русская литература XX–XXI веков: от “внекомплетной” к постсоветской, а теперь и всемирной*, “Вопросы литературы” 2007, № 3 (www.magazines.russ.ru). Pod terminem postmodernizm rozumiemy program literacki powstały na Zachodzie w drugiej połowie XX wieku, którego twórcami byli amerykańscy i francuscy poststrukturaliści – J. Derrida, J. Baudrillard, J. F. Lyotard, G. Deleuze, R. Rorty. Kierunek powstał w wyniku zmian zachodzących w wielu dziedzinach życia i w sposób wyraźny oddziałuje na literaturę. Wykorzystuje się w nim nowe środki przekazu – nieregularność oraz chaotyczność. Charakteryzuje się niejednoznacznością oraz zdecydowaną negacją w stosunku do formacji modernistycznej. Następuje w jego ramach przemieszanie kierunków i gatunków. Postmoderniści odrzucają realne odwzorowywanie rzeczywistości.

skiej. Obecnie prowadzi on kilka programów publicystycznych w telewizji rosyjskiej. W ostatnich latach opublikowane zostały jego następujące powieści: *Kwiaty zła* (1997), *Pięć rzek życia* (1998), *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z Encyklopedią* (1999), *Dobry Stalin* (2004), *Rosyjska apokalipsa* (2006), *Świat diabła* (2008) i inne.

Powieść W. Jerofiejewa zatytułowana *Dobry Stalin* to utwór autobiograficzny. Jest to najmniej postmodernistyczna powieść tego autora. Mimo to można wyróżnić wiele cech, świadczących o jej przynależności do tego prądu. Są to: rezygnacja z chronologii wydarzeń, przemieszanie różnych płaszczyzn czasowych, skomplikowanie form narracji, wykorzystanie różnych stylów mówienia, przeplatanie wielu gatunków literackich, zacieranie granic między faktem i wymysłem. Autor wprowadza elementy dokumentalistyki³, publicystyki, eseistyki. Tekst zawiera cytaty z pism urzędowych, artykułów z gazet i książek. Jerofiejew rezygnuje również z koncepcji utworu jako układu zamkniętego, kompozycyjnie spójnego i znaczeniowo kompletnego, poddanego wyznaczonemu z góry rygorom literackim.

W powieści Jerofiejewa *Dobry Stalin* autor nie ukrywa faktu umowności form artystycznych. Posługując się nimi w powieści prowadzi jedynie grę z konwencjami. W stosunku do własnego przekazu zachowuje ironiczny dystans. W utworze przeważa ironia⁴, satyra⁵, parodia, drwina epatowana leksyką nienormatywną, ale spotykamy też sceny utrzymane w konwencji realistycznego prawdopodobieństwa.

³ Zob.: W. Supa, *Organizacja wspomnień w powieści Wiktora Jerofiejewa Dobry Stalin*, [w:] *Studia Rossica XX. Memuarystyka i jej konteksty kulturowe*, T. II, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa 2010, s. 248.

⁴ Zob.: M. Głowiński, *Słownik...*, red. J. Sławiński, Wrocław, 2008, s. 413–414. Terminem „ironii” określa się „sprzeczności między dosłownym znaczeniem wypowiedzi a jej znaczeniem właściwym, nie wyrażonym wprost, ale zamierzonym przez autora i zazwyczaj rozpoznawalnym dla odbiorcy. Sygnałem ironiczności jest zakwestionowanie znaczenia dosłownego przez intonację, mimikę, czy też okoliczności towarzyszące wypowiedzi, a także przez znaczenie innych części tekstu, którego wypowiedź ironiczna jest składnikiem, i wreszcie przez właściwa odbiorcy znajomość spraw i ludzi, do której się autor odwołuje. Wypowiedź ironiczną charakteryzuje dystans mówiącego wobec znaczeń własnej mowy, a więc także wobec jej przedmiotu”.

⁵ Zob.: W. Supa, *W kregu pojęć „satyra” i „groteska”*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, Białystok, tom 5, s. 11. „Satyra to kategoria bądź kwalifikacja estetyczna, przejawiająca się w wartościująco-ekspresywnym, aksjologiczno-emocjonalnym stosunku wypowiadającego się podmiotu (autora) do prezentowanych w utworze literackim fragmentów rzeczywistości, polegających na degradującym ośmieszeniu jej stron negatywnych przy pomocy takich środków, jak zniżające określenie werbalne, wyolbrzymianie bądź minimalizacja, wprowadzenie elementów komizmu i śmiechu, ironii, karykatury, parodii czy groteski”.

Dobry Stalin Wiktora Jerofiejewa to postmodernistyczna powieść autobiograficzna spełniająca podstawowe zasady autobiografii. Autor zawarł w niej informację o rodzicach i dzieciństwie, które przypadło na okres apogeum kultu Stalina. Podjęty autobiografizm: ukazanie postaci własnych rodziców oraz samego siebie, fragmentów własnego życiorysu, używanie rzeczywistych imion i nazwisk, autentyczne fakty z życia rodziny, rzeczywiste postacie ze świata polityki (Josif Stalin, Wiaczesław Mołotow, Andriej Gromyko) oraz literatury (Wasilij Aksionow, Jewgienij Popow, Bełła Achmadulina, Jewgienij Jewtuszenko i inni) to jedynie tło dla dokonania krytyki sowieckiej rzeczywistości. Dodatkowo w utworze pojawiają się bezpośrednie wzmianki, sygnalizujące czytelnikowi, iż bohaterem powieści i jednocześnie narratorem jest sam autor⁶. Tożsamość narratora – autora – bohatera świadczy o tym, iż w powieści realizuje się w sposób jawny pakt autobiograficzny⁷.

Powieść spełnia również dodatkowe kryteria, nadające utworowi cechy autobiografii⁸. Oprócz zauważalnej postawy autobiograficznej⁹ o autobiograficzności świadczą także dokumentalność, przejawiająca się w sprawozdawczym charakterze opisywanych wydarzeń¹⁰, a także liczne odwołania do rzeczywistego życia autora. Odróżnia natomiast utwór od tradycyjnej autobiografii takie rozwiązania innowacyjne jak: swobodna kompozycja, rezygnacja z chronologii, z uzasadnienia ocen. Utwór podzielony jest na cztery części, z których każda składa się z luźno powiązanych ze sobą fabularnych jednostek kompozycyjnych, przedstawionych w retrospektywnej pierwszoosobowej narracji odautorskiej. Uwieloznacznieniu ulega „prawda” w powieści oraz funkcja autora w tekście. Autor nie jest wszechwiedzący, zdarza się, iż bierze udział w wydarzeniach; staje się on bohaterem, nieświadomym i mylącym się. Autor nie dysponuje pamięcią absolutną, dlatego też wydarzenia w powieści nie są uporządkowane w logiczny ciąg zdarzeń. Braki w pamięci wypełnia on wymysłem, co jest cechą charakterystyczną utworów postmodernistycznych. W utworze dostrzegamy luki w biografii rodziców, informacje dotyczące np. zawrotnie szybkiej kariery ojca pisarza są niepełne.

⁶ Zob.: В. Суня, *Категория автор-герой-повествователь в текстах русского постмодернизма* (Вен. Ерофеев, Виктор Ерофеев), [в:] *Автор как проблема теоретической и исторической поэтики*, часть 1, Гродно, 2008, с. 70.

⁷ Zob.: P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu o autobiografii*, Kraków 2001, s. 22.

⁸ Zob.: R. Lubas-Bartoszyńska, *Wstęp*, [w:] P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu o autobiografii*, Kraków 2001, s. VIII–IX.

⁹ Zob.: M. Czermińska, *Autobiografia i powieść czyli pisarz i jego postaci*, Gdańsk 1987, s. 12.

¹⁰ Zob.: R. Lubas-Bartoszyńska, *Miedzy autobiografią a literaturą*, Warszawa 1993, s. 172.

Akcja powieści zawiązuje się wokół afery wywołanej przez inicjatywę wydania niezależnego almanachu literackiego „Metropol”¹¹, propagującego „nową” literaturę rosyjską. Pociąga to za sobą negatywne skutki dla rodziny Jerofiejewa. Jego ojciec zostaje odwołany ze stanowiska ambasadora ZSRR przy ONZ, sam pisarz zaś zostaje wyrzucony ze Związku Pisarzy Radzieckich.

Autor powieści powszechnie ujawnia swoją antyradziecką postawę, negatywnie też ocenia oficjalną literaturę okresu radzieckiego. Sprzeciwia się światopoglądowi swojego ojca i ideałom, w które wierzył – socjalizmowi. Stwierdzenie „zabiłem swojego ojca” pojawia się na kartach powieści wielokrotnie. To stwierdzenie faktu poczucia własnej winy, zdrady ojczyzny i wartości, w których się wychował oraz przywilejów, z których korzystał w dzieciństwie.

W powieści obserwujemy kształtowanie się światopoglądu młodego Jerofiejewa. Autor podkreślał, że na jego antyradziecką postawę ogromny wpływ miało dzieciństwo spędzone w Paryżu, wolność obywatelska i wolność słowa, której tam doświadczył. Swoje zainteresowania poszerzał studiując filozofię W. Sołowjowa, M. Bierdiajewa i F. Nietzschego, czytając M. Gogola, F. Dostojewskiego, J. Zamiatina. W młodości matka zaszczepiła w nim miłość do literatury zachodniej. Jako młody eseista, należący już wtedy do Związku Pisarzy Radzieckich Jerofiejew zapragnął „pochować literaturę radziecką” wraz z realizmem socjalistycznym, zwalczyć cenzurę. Szerzej o stosunku autora do literatury rosyjskiej oraz obcej traktuje powieść z 1997 roku – *Kwiaty zła*.

Powieść Wiktora Jerofiejewa nie jest typową powieścią autobiograficzną. Specyficzne podejście do tego gatunku literackiego wyraża sam autor-bohater, wskazując na bezcelowość pisanja autobiografii:

Po co pisarze piszą swoje autobiografie? Według mnie to ciężka choroba. Coś jak rycie na ławce swoich inicjałów... Autobiografia jako gatunek literacki to właściwie ślepa uliczka. Wystarczyło mi przeczytać kilkadziesiąt autobiografii, by zrozumieć, że sam nigdy czegoś takiego nie napiszę¹².

Postawa analizowanej książki to wynik autoironicznej gry z samym sobą i z czytelnikiem, przyznanie się do braku konsekwencji w postępowaniu oraz weryfikowania poglądów i zamierzeń. Jerofiejew pozwala sobie na granie

¹¹ Zob.: W. Supa, *Organizacja wspomnień w ...*, s. 248.

¹² W. Jerofiejew, *Dobry Stalin*, Warszawa 2005, s. 152–156. Następne cytaty pochodzą z tego wydania, zaznaczone będą w tekście poprzez podanie numeru strony w nawiasie.

sprzecznymi sentencjami. Zarzekając się, iż nigdy nie napisze autobiografii, czyni to.

Dobry Stalin nie jest tylko autobiografią jednostki, lecz autobiografią całego narodu oraz analizą niedawnej historii. Czytelnik styka się ze stereotypem Rosjanina, wykreowanym w dodatku w sposób ironiczny.

Fakt autobiograficzny w utworze posłużył dokonaniu charakterystyki głowy państwa – Józefa Wissarionowicza Stalina, człowieka wyznaczającego kierunek rozwoju życia społecznego, politycznego i rodzinnego w ZSRR, kiedy główny bohater był dzieckiem, a jego rodzice młodymi ludźmi, umiejętnie wykorzystującymi możliwości systemu, w którym przyszło im żyć. Ojciec pisarza był tłumaczem Stalina, matka – zaś czytała amerykańskie gazety i magazyny, wyszukując w nich oszczerstwa na temat Związku Radzieckiego i streszczając je kierownictwu departamentu prasy. Tworząc fragmentaryczny i niepełny obraz „wodza” i ukazując jego wpływy na ludzkie losy pisarz posługuje się takimi środkami obrazowania jak streszczenie cudzej relacji, cytaty wypowiedzi autentycznych postaci historycznych i osób współpracujących u jego boku, własne komentarze do nich oraz historiozoficzne refleksje, nasycone gorzką ironią. Mówi o zatraceniu przez obywateli ZSRR indywidualności osobistej, tak ważnej dla mieszkańców krajów zachodnich, oraz o istnieniu kolektywizmu w każdej dziedzinie życia. Dokonuje bezwzględnej oceny rządzących jego krajem, którym przyświecały imperialne zamierzenia, dążące do przeprowadzenia rewolucji światowej i narzucenia ustroju socjalistycznego całemu światu. Utopijne marzenia władz komunistycznych powodują powstanie państwa o sztucznej rzeczywistości, wrogiego wobec własnych obywateli. Kryzys społeczno-polityczny, ideowy, kulturalny, próba odnalezienia się w nowych realiach odznaczyła swoje piętno również na literaturze tego okresu.

Dobry Stalin jest przykładem powieści postmodernistycznej, w której łączą się różne style wypowiedzi. W utworze epickość przeplata się z esejystką, rozbudowanymi dialogami bohaterów, wypowiedziami postaci o radzieckiej rzeczywistości, refleksjami o narodzie rosyjskim i jego dziejowym znaczeniu. Pojawiają się różne sposoby przedstawienia tej rzeczywistości z wykorzystaniem ironii, satyry, elementów komizmu i tragizmu.

To specyfika epoki oraz realia okresu mobilizują środki obrazowania satyrycznego. Satyra przejawia się w postawie autora wobec rzeczywistości oraz jako element gry¹³ między autorem, a odbiorcą utworu. Autor posługuje się ironią i autoironią dla ukazania absurdu rzeczywistości, utopijności

¹³ Zob.: W. Szturc, *Osiem szkiców o ironii*, Kraków, 1994, s. 20.

ideologii komunistycznej. Atmosfera lęku i zagrożenia o własne życie, odczuwane przez ludzi pracujących u boku Stalina, często posądzanych o zdradę partii oraz antyradziecką działalność, masowy terror wobec zwykłych obywateli – aresztowania, wymuszanie zeznań są w powieści przedmiotem rozważań, podejmowanych przez autora oraz elementem obrazującym atmosferę sowieckiej codzienności.

Ironiczny wydźwięk ma sam tytuł powieści. Przymiotnik, określający cechę wodza państwa – generalissimusa – I sekretarza KPZR, absolutnego władcy, przez większość ludzi odbierany jako skandalizujący to celowe wprowadzenie potencjalnego odbiorcy w błąd. Jerofiejew prowadzi grę z czytelnikiem wskazując na zadziwiający stosunek większości społeczeństwa rosyjskiego do Stalina. Ponad połowa Rosji nie widzi w nim złooczyńcy, karta i mordercy, jakim był w rzeczywistości, lecz wręcz przeciwnie odczuwa w stosunku do niego swojego rodzaju sympatię. Rosjanie po dzień dzisiejszy oglądają filmy o Stalinie, słuchają o nim dowcipów, hołdują ideom stalinowskim, uważając go za „bohatera narodu”, rosyjskiego Boga, ukrytego jedynie pod maską Gruzina – „Jezusa Józefowicza”.

Stalin dzisiaj – to kult siły, tęsknota za Imperium, respekt dla okrucieństwa, wiarołomstwa. Stalin – narodziny nowego strachu. W każdym kierowniku w Rosji siedzi jego własny, mały Stalin. Ja też czuję w sobie Stalina. Bezsenność obraca się w mojej świadomości. Mój Stalin to wielki artysta życia (289).

W jednym z wywiadów¹⁴ autor powieści podkreśla, iż jego zamierzeniem nie było wychwalanie wielkości Stalina, ani obraza Rosjan, lecz wskazanie pewnych cech właściwych narodowi rosyjskiemu, które sprawiły, iż w każdym obywatelu wspomnienie o Józefie Wissarionowiczu Stalinie jest wciąż intensywne.

Ważnym sposobem przedstawienia jest ukazanie generalissimusa oczami osoby z nim współpracującej, osobistego tłumacza Józefa Stalina, a później wysokiego urzędnika aparatu partyjnego, prywatnie ojca bohatera. Osobiste i zawodowe kontakty ojca przyszłego pisarza ze Stalinem charakteryzują się typową dla kręgów politycznych chęcią podporządkowania jednostki aparatowi władzy. W codziennych kontaktach wywoływało to wiele absurdalnych sytuacji, kiedy przykładowo choroba uważana była przez partyjnych zwierzchników (przez Mołotowa, który nigdy nie chorował) za naruszenie „partyjnej dyscypliny”, zaś wypicie ze Stalinem lampki szampana – „Everestem sukcesu”. Z perspektywy minionych lat autor komentuje:

¹⁴ Zob.: В. Сорока, *Папа, Сталин, я – дружная семья*, [В:] *Зебра Е*, 2005 (<http://my-cityua.com/books/2006/04/12/094443.html> Москва:).

Zaznaczyć swoją obecność przy władzy – to dołączyć do grona wybrańców, do historycznej elity. Świetnie rozumiem, że te tchórzliwe łajdaki, członkowie Biura Politycznego...wszystkie te woroszyłowy, kaganowicze, berie – to wataha wilków, gotowych na otwartym polu, w śniegu, przy świetle księżyca rozedrzeć mojego tatę na strzępy. Słyszę jak wyją. Kiedy zjedzą tatę, będzie już ich, przemieni się w młodego wilczka. Nieuki i przestępcy, którym kłania się szubienica. Mołotow, przełożony ojca – to sobek z ideologiczną wściekłością i twarzą śledziennika. Stalin to polityczny seryjny morderca. Co bym z nim zrobił? Zabił...A mimo wszystko omdlewam z rozkoszy, jest mi błogo, to iluzja orgazmu (78).

W powieści pojawia się wiele kontrastów oraz sprzecznych informacji, dotyczących Stalina. Z jednej strony widzimy obraz sadysty i maniakałnego mordercy – wydającego rozkaz rozstrzelania młodego kelnera za poplamienie czerwonym winem munduru w czasie kolacji. Z drugiej zaś – opiekuńczego „ojca”, zatroskanego o dobro swoich współpracowników.

Stalin wprowadził ojca w podziw swoją miłością bliźniego. A to na dachy zaglądał, wielce zatroskany, do pokoju swojego sekretarza, żeby sprawdzić, jaką obleczono mu pościel, macał, czy poduszki są miękkie, to znów z pobłażaniem traktował, wydawać by się mogło, sprawy całkowicie karygodne (79).

Autor przytacza przykłady maniakałnych zbrodni przywódcy. Publiczna słowna egzekucja przedstawicieli świata literackiego – Achmatowej i Zoszczenki oraz zagadkowa śmierć Żdanowa, występującego przeciw sowietyzacji Finlandii, to tylko część tego, czego dokonał Józef Wissarionowicz Stalin. Człowiek, który mimo swych czynów, potrafił zjednoczyć wokół siebie masy ludzi, zdobyć ich szacunek i zaufanie oraz miano ojca wszystkich narodów ZSRR. W słowach Jerofiejewa daje o sobie znać wielka obawa przed powrotem minionego systemu, obawa, iż w narodzie pamięć o Stalinie nadal pozostaje żywa, że dla części narodu rosyjskiego pozostaje on bez winy:

Ilekolwiek by wylano na jego głowę pomyj, on żyje. Żyje chociaż go unicestwiło najbliższe otoczenie. Żyje pomimo XX Zjazdu. Powstał z piekieł... Żyje pomimo pierestrojki. Wypląnął jak topielec. Wypląnął i zmartwychwstał... Rosyjska dusza ze swojej natury jest stalinowska. Im głębiej w przeszłość odchodzą ofiary Stalina, tym silniejszy i jaśniejszy staje się Stalin. Ofiary to cienie czasu... (193)

Odczuwalną bliskość Stalina w rodzinie Jerofiejewów sprawiła, iż stał się on znaną częścią dziecięcych wspomnień autora-bohatera.

Największą zaletą tej prozy jest uczciwość, z jaką autor przedstawia swoich rodziców. Nie ukrywa, że byli wiernymi sługami komunistycznego reżimu

(i jego beneficjentami), ale też nie udaje, że sam był od nich lepszy. Kiedy jego ojciec mówi: „W naszej rodzinie jest już jeden trup. To ja”, po czym dodaje: „Jeśli złożysz samokrytykę, w rodzinie będą dwa trupy” – znaczy to więcej niż jakakolwiek dekomunizacja. Prawdziwą ofiarą literackiego skandalu sprzed 26 lat nie był bowiem ojciec pisarza ani on sam, lecz Stalin, którego ci dwaj mężczyźni, ojciec i syn, zdołali wreszcie usunąć ze swojego życia¹⁵.

Obrazowanie ironiczne rozciąga się w powieści na sytuację ogólnokrajową ZSRR, wpływ partii komunistycznej na jednostkę w państwie, terror i prześladowania. Wierzone, iż komunizm to „najlepsza forma organizacji ludzkiego życia. Najsprawiedliwsza. Oparta na zasadach, uznanych przez wszystkich ludzi i nawet religie” (101). Ironia posłużyła ukazaniu mechaniki kształtowania się rzeczywistości historycznej epoki¹⁶, oraz miała na celu ochronić jednostkę przed narzuceniem określonego sposobu myślenia i zachowania. Wszystkie te zabiegi służą przedstawieniu pozycji autora wobec przyjętych autorytetów.

Autor w sposób wartościujący dokonuje analizy rzeczywistości, sytuacji politycznej i społecznej, ideologii komunistycznej, ukazując jej negatywne strony. A przede wszystkim w przewrotny sposób ukazuje prawdę o Stalinie, burząc utrwalony przez lata w świadomości społecznej wizerunek wielkiego wodza i obrońcy ludu. Gra słowem, jaką stosuje Jerofiejew to element szyderstwa służący wyśmianiu negatywnych zjawisk rzeczywistości oraz przekonaniu czytelnika do swoich racji. Tego typu zamierzenie świadczy o zastosowaniu ironii sokratycznej zwanej również ironią satyryczną¹⁷.

W utworze zacieraają się granice między tragizmem a komizmem charakteryzowanych elementów rzeczywistości. W sposób żartobliwy ukazane zostały stosunki panujące w rządzie, absurdalne polecenia władz komunistycznych oddziałujące nie tylko na politykę państwa, ale na codzienne życie obywateli, wyścig gospodarczy (prace nad wynalezieniem mrozoodpornej cytryny) czy zwyczaje przeciętnej rodziny, kiedy to świętując narodziny dziecka wznosi się toast za zdrowie towarzysza Stalina.

Wiele miejsca poświęca autor relacjom Rosja – Zachód. Ostrą satyrę w powieści dostrzegamy we wzmiankach autora o wzajemnym postrzeganiu się Rosjan i Amerykanów. („Amerykanki mają krzywe owłosione legs, które

¹⁵ A. Kaczorowski, *Dobry Stalin, Jerofiejew, Wiktor*, „Gazeta Wyborcza” (<http://wyborcza.pl/1,75517,2693827.html>).

¹⁶ Zob.: P. Łaguna, *Ironia jako postawa i jako wyraz*, Kraków–Wrocław, 1984, s. 40–41.

¹⁷ Zob.: W. Supa, *W kręgu pojęć „satyra”, „ironia”, „parodia”...*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, Białystok 2005, tom 6, s. 20.

demonstracyjnie gołą” (19)). Autor ukazuje niechęć oraz wrogość narodów, wzajemnie się szkalujących i obsypujących oszczerstwami.

...Rosjanie to ludożercy, co sami się zapędzili do syberyjskich łagrów śmierci ... Stalin jest najokrutniejszym dyktatorem na świecie, kanibalem, który pożarł kraje nadbałtyckie, Polskę i całą resztę Europy Wschodniej (19).

Szczególnie interesujące fragmenty powieści dotyczą zagranicznego życia rodziny. Kontrastowo zestawione zostały obrazy przedstawiające życie w ZSSR oraz realia życia w Europie.

W Paryżu zdradziłem ojczyznę na całe życie. Zdradziłem nie moją dziewczynę Moskwę, istniejąca tylko dla mnie, ale kraj, w którym w końcu nigdy nie poczułem się jak swój, chociaż początkowo bardzo chciałem. Zdradziłem ojczyznę, nie zauważając tego: lekko i swobodnie (120).

Codziennością w owym czasie stało się spożywanie francuskiego wina, które w Moskwie uważane było za „herezję, kwasotę, paskudztwo” (117), serów francuskich, ślimaków, żab i ostryg. Typowym stało się zamiłowanie do tenisa, francuskiej architektury i sztuki. Fascynacja Van Goghem, Gauguinem, Modiglianem, pokazami filmów z zamkami nad Loarą czy festiwalem filmowym w Cannes. Śledzono informacje w „Timesie” i „Newsweeku”, zaczytywano się Juliuszem Vernem i Jackiem Londonem. Wchłonięto Europę. Przyjęto zachodni model życia, ten, który w Moskwie był krytykowany i zakazany. Cafe’-au-lait i croissanty na śniadanie stały się codziennością. Przyzwyczajono się do wygód i swobód, niedostępnych w ojczyźnie. Autor jako młody chłopiec zauważa zmiany w zachowaniu własnych rodziców: zamiłowanie do rzeczy materialnych, podążanie za francuską modą, sposobem odżywiania się czy spędzania wolnego czasu. Wtedy też kształtuje się świadomość młodego autora-bohatera. Zachwyty Zachodem powoli wpływa na światopogląd młodego człowieka, który w przyszłości wykaże postawę sprzeciwu wobec tego co radzieckie czy nawet rosyjskie.

Z drugiej strony zaś autor daje wyraźny obraz socjalistycznej Rosji – której symbolem może być radziecki wagon, kierujący się na wschód; obowiązuje w nim zakaz otwierania okien, zaś konduktorzy przypominający więziennych kławiszarzy zatrzymują pasażerów, uniemożliwiając podróżującym potencjalną ucieczkę. Na granicy z Polską celnicy przeprowadzają kontrole osobiste, a sami pasażerowie kupują za ostatnie pieniądze piwo, orzechy i czekoladę.

Zaczyna się ojczyzna. Pociąg rusza i wszyscy – po rewizji – rozczocharani, z drżącymi policzkami patrzą przez okno. W Brześciu ludzie w dresach, powracający z delegacji, biegną przez peron po piwo. Ojczyzna pachnie piwem

„Żygulewskie”. Ojczyzna składa się z pustki. Białoruskie pola. Rosyjskie lasy. Łyżka stuka o kolejną szklankę z podstawką. Nagle człowiek przypomina sobie, że istnieją drewniane chałupy. Dróżniczka w kufajce wiecznie stoi z podniesioną żółtą chorągiewką przy szlabanie (186).

We wspomnieniach autora przetrwał obraz codziennego życia radzieckiej rodziny. Jego symbolem stała się babka, przykrywająca kanapę ścierkami dla ochrony przed zniszczeniem, gotującą bieliznę w wielkim kotle na kuchence gazowej, która dla większości radzieckich gospodyń była symbolem wygodny i luksusu.

Jednocześnie pisarz nie ukrywa, iż żyjąc w radzieckiej rzeczywistości, gdzie bieda była zjawiskiem powszechnym, był on zaledwie świadkiem i obserwatorem tej codzienności, bezpośrednio jej nie doświadczając. Przywileje z jakich korzystał jego ojciec, wynikające z pełnionych funkcji, kontakty z głową państwa – Stalinem, gwarantowały inny prestiż życia – dostatek i dobrobyt:

Tata troskliwie przynosił z pracy z kremłowskiego rozdzielnika żywności niebieskie reklamówki z przepyszny jedzeniem: kruchymi parówkami, cienką kiełbasą „doktorską”, szynką, łososiem, jesiotrem wędzonym, krabami... Na deser tata kupował za śmieszne pieniądze chałwę, białoróżową piankę owocową, rumowe zefirki w czekoladzie, cukierki „Niedźwiadek”, różnokolorowe kijowskie kandyzowane owoce, rachatlukum, miodowe pierniczki i inne smakołyki (21).

We wspomnieniach autora-bohatera pojawia się obraz noworocznej choinki, z czerwoną gwiazdą na wierzchołku, Dziadkiem Mrozem i prezentami.

Nikt mi nie zaszczerpił moralności biedy, niewolnictwa, tchórzostwa. Nie cierpiałem z powodu upokarzającego życia w mieszkaniu komunalnym... Nie rozumiałem, jak można pracować cały dzień z roku na rok, za idiotyczne wynagrodzenie, z krótką przerwą na obiad, pokrzykiwaniem szefa i mrocznym chamstwem kolektywu... Za to od wczesnego dzieciństwa wiedziałem, że prezenty dzieli się na dwie kategorie. Są to prezenty-marzenia, o których człowiek, nawet nie śmie myśleć... są prezenty „na odwal się” kupowane naprędce, z musu... (30).

Równie porażający jest obraz socjalistycznej stolicy, z widokiem moskiewskich szaletów, młodocianych chuliganów na ulicach, wyzyskujących młodsze dzieci w drodze do szkoły, niezakopanych trupów, rozkładających się wokół cmentarzy, które przez długi czas jadły zdziczałe psy oraz wizerunkiem rządzącej „wierzchuszki” – majestatycznym wizerunkiem Stalina, Mołotowa, Kalinina, Kaganowicza, Berii na fotografiach i portretach całego kraju. To właśnie obraz matki-Rosji – patetycznej i przerysowanej, która

dla świata zachodniego stała się symbolem totalitaryzmu, biedy, zacofania¹⁸ i niedoskonałości.

W powieści *Dobry Stalin* pojawia się wielokrotnie temat polsko-rosyjskich kontaktów i wzajemnych relacji. Wielopokoleniowe wzajemne postrzeganie się narodów dało początek polsko-rosyjskim stereotypom, tkwiących bardzo żywo w świadomości obywateli. Te oba narody pokrewne językowo i antropologicznie wykształciły wobec siebie nieprzychylnie uczucia wzajemnej pogardy, nieufności oraz wrogości. Ten problem szerzej omówiony został w innych utworach Jerofiejewa, również zawierających elementy autobiograficzne, dzięki którym zasłynął on jako kontrowersyjny pisarz – rusofob. Są to: *Rosyjska piękność* (1990) oraz *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z encyklopedią*¹⁹ (1990), *Świat diabła* (2008).

Ironię stosuje Jerofiejew również w stosunku do własnej osoby (autoironia). Eksponuje wiele niepochlebnych komentarzy na swój temat, ukazując fakty zarówno z wczesnego dzieciństwa jak i okresu dojrzałości. Dowiadujemy się, iż młody bohater zaczął mówić bardzo późno i że przez długi okres miał wadę wymowy. Był również kłamcą, a robił to „z miłości do łgarstwa” (170). Krytykowali go z tego powodu wielokrotnie rodzice nazywając „gamonem” oraz „leniem”.

mały bohater inicjację seksualną przeszedł, zanim zaczął mówić, a właściwie to przeżycie erotyczne spowodowało, że wypowiedział pierwsze słowo, następnie wzbogacił doświadczenia erotyczne w szkole podstawowej dzięki nauczycielce. Bohater-narrator nie przypisuje sobie cech wunderkinda, polemizując z biografiami geniuszy podkreśla natomiast, że długo nie przejawiał żadnych zdolności ani zainteresowań²⁰.

W utworze pojawia się wiele treści dotyczących cielesności. Wyraźnym środkiem obrazowania tej sfery w powieści stają się wulgaryzmy. W powieści pojawiają się wzmianki o prowokacyjnym tonie, dotyczące fizjologii, onanizmu, dziecięcej fascynacji ludzkim ciałem, oraz pierwszej miłości. Osobne miejsce zajmują treści dotyczące dorastania, okresu dojrzewania, zmagani młodych chłopców związanych z rozpoczęciem życia seksualnego.

¹⁸ Zob.: W. Supa, *Współczesna literatura rosyjska wobec własnych i cudzych stereotypów*, [w:] *Wizje kultury własnej, obcej i wspólnej w sytuacji kontaktu*, red. M. Kostaszuk-Romanowska, Białystok, 2009, s. 67.

¹⁹ И. Панин, Виктор Ерофеев: я не русофоб, „Литературная газета” (www.lgz.ru/article/10731).

²⁰ W. Supa, *Organizacja wspomnień...*, s. 248.

Treści erotyczne pojawiają się bardzo często. W powieści opisana została między innymi próba kupienia w aptece prezerwatywy, przez co młody bohater zyskuje poważanie i szacunek wśród kolegów, porównywanie „męskości” na letnim obozie czy podglądanie dziewcząt w łaźni. Jerofiejew na głos, już bez cenzury, podejmuje tematy, stanowiące długo ogólnospołeczne tabu.

W mojej rodzinie fizjologia nie tyle była na indeksie, co w ogóle nie istniała. Nie istniała naga mama. Nie istniał nagi tata... Wszystkie wydzieliny, odchody, nieczystości organizmu nie istniały, albo istniały w tak małych proporcjach, że nie miały znaczenia...Rodzice ani razu nie przeprowadzili ze mną zbawiennych rozmów o tym, skąd się biorą dzieci (141).

Wspomnienia chłopca, opisane z punktu widzenia dorosłego mężczyzny, uzyskują ironiczny wyraz.

Wtedy, kiedy babcia, postanawiając zabezpieczyć mnie przez zimnem popyślała mnie do pierwszej klasy we własnej roboty białym pasie-staniku pod szkolnym mundurkiem, a ja stawałem w ciemne jesienne i zimowe poranki przed lustrem jako młody moskiewski transwestyta z gołym siusiakiem między żeńskimi akcesoriami, moja spontaniczna męskość się wyzwoliła... (173).

Fizjologia w utworze to jeden z tych motywów, których obecność świadczy o wyzwoleniu się literatury rosyjskiej z narzuconego jej w okresie radzieckim purytanizmu.

Powieść W. Jerofiejewa *Dobry Stalin* jest zbeletryzowaną autobiograficzną powieścią postmodernistyczną, w której element biograficzny posłużył ukazaniu problemów politycznych, gospodarczych i społecznych panujących w Związku Radzieckim. Motywem przewodnim w utworze pozostaje ośmieszenie ideologii komunistycznej i jej utopijnych ideałów. Autor poddaje w wątpliwość totalitarny system stalinowski jako system wartości determinujący człowieka. Dekonstrukcji ulegają ogólnie przyjęte fundamentalne przekonania, głęboko tkwiące w świadomości zwykłych obywateli; tym samym dokonuje się rozprawa z wszelkimi tabu dotyczącymi tego co radzieckie i rosyjskie. Twórca szydzi z kolektywizmu obecnego w każdej dziedzinie życia, poddaństwa narodu rosyjskiego i ślepej miłości do „wodza”. Wskazuje jednocześnie na wielką tęsknotę Rosjan za wolnością, w tym wolnością słowa, swobodnym życiem i upragnionym dobrobytem.

Sposób w jaki zostały ukazane fakty z życia pisarza oraz przeprowadzona krytyka systemu politycznego jak również środki obrazowania jakimi posługuje się autor, świadczą, że powieść autobiograficzna skutecznie dba o swoją odnowę.

POSTMODERN MODIFICATION OF AUTOBIOGRAPHISM
IN VICTOR JEROFIEEV'S NOVEL *THE GOOD STALIN*

S U M M A R Y

The author of the article "Postmodern autobiographical alteration" in "The Good Stalin" by Wiktor Jerofiew" indicates changes which occur in the postmodern autobiographical novel. Its subject-matter, composition, narration as well as literary techniques of illustration and language employed by the author liberate themselves from the determined literary disciplines. Such a wide range of alterations shows that the autobiographical novel effectively caters for its renewal.